

UČEŠĆE ŽENA-LEKARA U RATOVIMA OD 1876. DO 1945. GODINE
NA TLU JUGOSLAVIJE

(Povodom Međunarodne godine žena)

Vera S. GAVRILOVIĆ

Jugoslovenski narodi, kao i ostali narodi sveta, imaju onoliko živ interes za istoriju zdravstvene kulture koliko je živa i bogata njihova sopstvena istorija.

U prvoj polovini XX veka naši narodi su prošli kroz tri velika iskušenja, tri rata, od kojih je svaki predstavljao prekretnicu u njihovoj istoriji. U balkanskim ratovima (1912—1913) Turska imperija je konačno potisnuta sa Balkanskog poluostrva, u prvom svetskom ratu (1914—1918) naši narodi su se oslobodili austrougarske dominacije i ujedinili u zajedničku državu i najzad u drugom svetskom ratu (1941—1945) naši narodi su se zajednički izborili za oslobođenje zemlje i započeli period socijalističkog razvitka Jugoslavije.

U svim tim za našu zemlju sudbonosnim danima sanitetski kadar je odigrao značajnu ulogu. U njemu važno mesto u sva tri rata zauzimaju i žene-lekari koje su svojom visokom stručnošću i pregalačkim elanom pomogle sanitetskoj službi u zbrinjavanju ranjenika i bolesnika, suzbijanju epidemija i lečenju civilnog stanovništva.

O tome problemu nije pisano u celini; tema se mogla raditi, jer postoji dosta izvornog materijala, a zasluživala je obradu zato što pregled učešća žena-lekara kroz istoriju ratova za oslobođenje naše zemlje od 1876. do 1945. godine upućuje na njihov ogroman doprinos borbi naših naroda i važnu ulogu u našem sanitetu. Uprkos tome, nesrazmera između onoga što su učinile i onoga što je o njihovom delu rečeno, odnosno zabeleženo, upravo je poražavajuća. Zato je svrha naših istraživanja bila da se što detaljnije rasvetli ovo nedovoljno obrađeno područje iz istorije našeg saniteta i ispravi nepravda učinjena ženama-lekarima, istinskim herojima u sudbonosnim danima naše istorije, da se njihovo delo sačuva od zaborava i da sakupljeni podaci popune prazninu u ovoj oblasti historiografije, kako u zvaničnoj dokumentaciji, tako i u pisanoj reči.

* Ovaj rad je kratak izvod iz doktorske disertacije autora, odbranjene na Vojnomedicinskoj akademiji u Beogradu 12. juna 1975. godine, pred Komisijom određenom od Nastavničkog veća VMA u sastavu: akademik prof. dr Gojko Nikoliš, general-pukovnik san. službe (kao mentor); načelnik VMA, prof. dr Đorđe Dragić, general-ppukovnik san. službe; prof. dr Roza Papo, general-major san. službe.

Period do balkanskih ratova

Srpska istorija, njene narodne pesme i predanja svedoče da velika otporna snaga naroda leži i u našim ženama.

Prvi koji je ukazao i na neophodnost prosvetavanja naših žena bio je Dositej Obradović. Smatrao je da nijedan narod ne može da postane kulturnan, ako mu žene »ostanu u prostoti i varvarstvu«. Zato je tražio da se posebna pažnja posveti obrazovanju žena.

Rodonačelnik starijeg doba bi bila Kosovka devojka (1389) koja je po narodnom predanju bila prva žena u samarićanskoj službi. U XIII veku u istoj službi se ističe Jelena Anžujska, žena kralja Uroša I. Knjeginja Milica posle poraza srpske vojske u bici na Marici (1371) zalaže se za negu ranjenika. Njena rođaka Jefimija, žena despota Uglješe Mrnjavičevića, isto čini u danima propadanja srpske srednjovekovne države. U Zeti tu plemenitu dužnost obavlja krajem XIV veka Jela Balšić, ćerka knjeginje Milice i kneza Lazara; nju sledi Irina (Jerina), žena despota Đurđa Brankovića za vreme propadanja srpske srednjovekovne države 1427—1456 (doba vladavine despota Đurđa Smederevca). Na kraju pomenimo i Anđeliju koja je živela krajem XV i početkom XVI veka, majku poslednjeg srpskog despota Zmaj-Ognjena Vuka.

U ovo doba preko Jelene Anžujske i Jele Balšić održavane su neposredne veze sa Zapadom, a preko Jefimije i Irine (Jerine) sa Vizantijom.

Novije doba obeležila je u II srpskom ustanku Miloševa žena knjeginja Ljubica iz roda Vukomanovića, potomak srednjovekovnih srpskih plemića sa Rudnika.

Moderan tip Kosovke devojke bila je čačanska slikarka Nadežda Petrović (stradala od pegavog tifusa u ratu 1915) (slika 1), zatim književnica Jelena Dimitrijević, Delfa Ivanić, Ljubica Luković, Kasja Miletić, Bosa Ranković, Stanislava Sondermajer, Magdalena Nikolić i mnoge druge neumorne zdravstvene radnice.

U istoriji kulturnog razvitka i rada srpske žene u sanitetskoj službi, od I srpskog ustanka 1804. do kraja prvog svetskog rata 1918. godine, prvih dvadeset godina XX veka bio je najznačajniji i najbogatiji period. Tada naše žene daju sve od sebe, rade dobrovoljno u sanitetu u teškim danima 1912—1918. godine.

Dositejeve reči da »samo prosvetene majke mogu da vaspitaju svoju decu« i činjenica da je prva Viša ženska škola osnovana u Srbiji 1863. godine u Beogradu, a zatim u Čačku, Kragujevcu, Šapcu, Nišu i Pirotu, ukazuje na tešku situaciju na prosvetnom planu u kojoj se tada nalazila zemlja. Gde nije bilo ženskih škola, žensku decu su roditelji davali u muške, gde su to vlasti dozvoljavale.

Prva žena sa tla današnje Jugoslavije koja je završila medicinu bila je Šapčanka dr Draga Ljočić (1855—1926). Studije je počela 1872. god. u Zürich-u, ali kada je Srbija objavila rat Turskoj 1876. dolazi u Srbiju

i kao student medicine učestvuje u bici na Šumatovcu u činu sanitetskog poručnika. Zatim se vraća u Zürich, nastavlja studije, koje završava 6. januara 1879. godine, kada dolazi u Srbiju (slika 2).

U srpsko-bugarskom ratu (1884—1885) na Slivnici Draga Ljočić je jedini lekar u Opštoj državnoj bolnici, Zaraznoj bolnici i Bolnici za ranjenike smeštenoj u Velikoj školi u Beogradu.

Slika 1. Slikarka Nadežda Petrović kao ratna bolničarka stradala je od pegavca 1915. godine.

Slika 2. — Dr Draga Ljočić (1855—1926), najstarija Srkinja i Jugoslovenka doktor medicine.

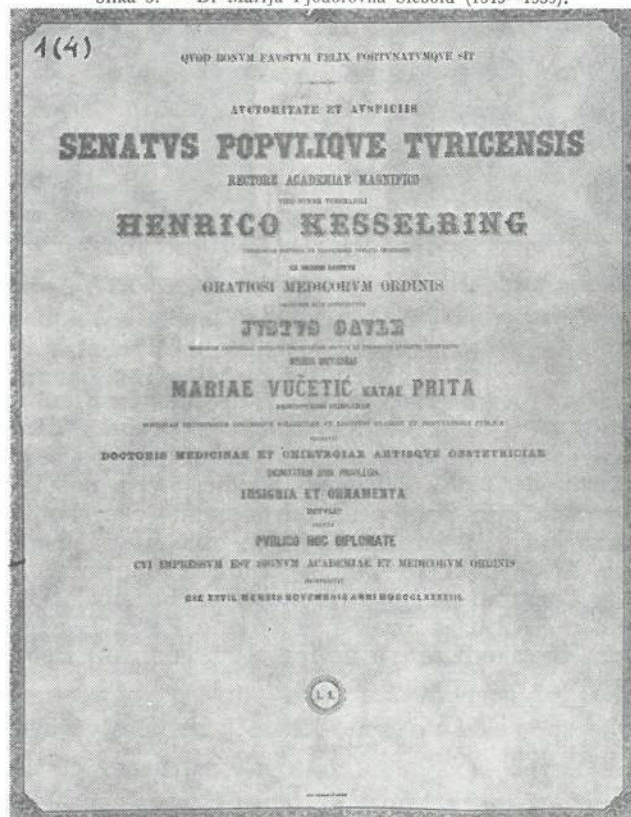
Pored nje prva strana žena-lekar je dr Marija Fjodorovna-Siebold (1849—1939) koja se u toku studija zblížila s Dragom Ljočić i došla u Srbiju za vreme rata 1876, u kome dobija čin sanitetskog poručnika. Učesnik je ratova 1878—1879. Kao i Draga Ljočić, i ona polaže ispit po naređenju Min. unutrašnjih dela pred određenom lekarskom komisijom i dobija dozvolu za rad u Beogradu. Kako je bila mešana u Timočku buni 1883. godine, dr Siebold je bila primorana da napusti Knjaževinu Srbiju i pređe u Carigrad za lekara sultanovog harema. No 1903. godine vraća se ponovo u Srbiju za vreme vladavine Petra I, učestvuje u balkanskim i prvom svetskom ratu i umire u 90. godini u Beogradu, u činu sanitetskog majora, 1939. godine (slika 3).

Ove dve lekarke su jedine žene-lekari koje učestvuju u vojnom sanitetu Srbije u drugoj polovini XIX veka.

Godine 1893. završava medicinu u Zürich-u i treća žena-lekar dr Marija Prita (1866—1954) i dolazi u Šabac, gde radi kao bolnički lekar (slika 4).

Slika 3. — Dr Marija Fjedorovna Siebold (1849—1939).

Slika 4. — Diploma dr Marije Prite iz Zürich-a.

Dr Ana Mihajlovna Epstein završava medicinu u Bernu, dolazi u Srbiju 1889. i radi kao bolnički lekar u Jagodini, Beogradu, Požarevcu i Kragujevcu. Od 1896. je opštinski lekar u Beogradu dr Ljubica Gođevac-Durić posle završene medicine u Ženevi i specijalizacije u Parizu. Iste godine dolazi u Srbiju dr Eva Haljecka koja je posle studija medicine u Zürich-u specijalizirala ginekologiju u Beču i radila kao specijalista u Nišu i Beogradu. Dr Darinka Klein-Maletić završava medicinu u Zürich-u i od 1897. radi kao opštinski lekar u Beogradu.

U vremenu 1905—1910. g. radile su u Srbiji: dr Zorka Brkić (završila medicinu u Petrogradu) kao opštinski lekar u Šapcu (slika 5); dr Stanislava Stefanović (gimnaziju u Kijevu, medicinu u Petrogradu) kao lekar u Kruševcu; dr Sofija Lješević (medicinu u Parizu) lekar u Požarevcu; dr Ana Brkić-Milijanović (medicinu u Petrogradu) kao lekar u Smederevu, a zatim u Beogradu; dr Darinka Krstić kao ginekolog u Beogradu, kao i dr Desanka Stojiljković i dr Marija Savić.

Van granica tadašnje Srbije, u Austro-Ugarskoj, radile su u Sarajevu dr Katarina Jakšić (završila medicinu u Zürich-u 1908) i dr Staka Čubriović (u Pragu 1911). Obe dolaze kao dobrovoljci 1912. u Srbiju.

Krajem 1911. u službi su: dr Radmila Milošević (kći dr Drage Ljočić); dr Božana Bartoš, medicinu završila u Nancy-u (slika 6); dr Draginja Babić (u Berlinu) (slika 7); dr Ljubica Brkić (u Petrogradu); dr Neda Jova-

Slika 5. — Dr Zorka Brkić (1878—1915), učesnica u ratovima 1912—1915. god., kada umire od pegavca.

Slika 6. — Dr Božana Bartoš (1886—1946), učesnica u ratovima 1912—1918.

nović (u Rimu); dr Jelena Popadić (u Nancy-u); dr Nadežda Stanojević i dr Slava Sipnjevska (u Petrogradu).

Uoči balkanskih ratova 1912. godine u Srbiji su radile 22 žene-lekari (dr Ana Mihajlovna Epstein je umrla 1895. u Beču) i dve u Austro-Ugarskoj. Uoči drugog svetskog rata 1941. njihov broj se povećao na oko 500 (tabela 1).

Slika 7. — Dr Draginja Babić (1886—1918), učesnica u ratovima 1912—1915. god., podlegla pegavcu.

Tabela 1

PREGLED BROJA DIPLOMIRANIH ŽENA-LEKARA 1876—1918.

Univerzitet	Medicinski fakultet	Specijalnost
XIX vek		
Zürich	5	—
Bern	1	—
Geneve	1	—
Paris	—	1 — ginekologija
Wien	—	1 — ginekologija
XX vek		
Petrograd	8	1 — dermatovenerologija
Paris	6	2 — pedijatrija
Nansy	5	2 — hirurgija i 1 ginekologija
Zürich	6	—
Geneve	5	—
Berlin	3	1 — interna medicina
Roma	1	1 — pedijatrija
Wien	1	1 — ginekologija
Praha	1	1 — dermatovenerologija
Budapest	1	2 — dermatovenerologija i 1 ginekologija
Ukupno	44	13 — specijalista

Balkanski ratovi (1912—1913)

Srpski vojni sanitet ušao je u balkanske ratove u formaciji koju je postavio kralj Milan 1886. godine, s malom izmenom formacije tri armije. Zahvaljujući tome u Srbiji je izrastao kvalitetan stručni kadar koji je radio na usavršavanju vojno-sanitetske službe i poboljšanju zdravstvenih prilika.

Ove ratove obrađivali su mnogi eminentni svetski istoriografi, pošto su neposredno prethodili prvom svetskom ratu, kada se cela Evropa nalazila u krvavom sukobu, tako da su iskustva srpskog vojnog saniteta pobudila interes i širi publicitet evropskih vojno-medicinskih stručnjaka. Međutim, doprinos žena-lekara u tim ratovima nije obrađivan, mada značaj učešća 21 žene-lekara, od kojih su neke radile u vojnom sanitetu, a ostale kao upravnici rezervnih vojnih bolnica po unutrašnjosti Srbije i jedini lekari u jednom ili više okruga, nije bio mali, pre više od 60 godina. One su u znatnoj meri ublažile nedostatak lekarskog kadra i samim time umanjile stradanja žrtava ranjavanja i bolesti. Ako nabrojimo samo epidemije dizenterije, variole, trbušnog tifusa, rekurensa, pegavca i kolere koje su harale zemljom, shvatićemo donekle ulogu ovih žena lekara. To su:

Dr Draginja Babić, upravnik i jedini lekar Rezervne vojne bolnice u Valjevu u toku oba balkanska rata.

Dr Božana Bartoš, upravnik Rezervne vojne bolnice u Kraljevu, istovremeno sreski i železnički lekar u gradu do avgusta 1913. godine. Do kraja rata je lekar u zaraznim barakama u Beogradu s bolesnicima od kolere.

Dr Zorka Brkić, upravnik II rezervne bolnice u Šapcu tokom 1912. godine, a upravnik III rezervne bolnice u istom gradu do kraja 1913. godine.

Dr Ana Brkić, tokom 1912—1913. godine radi kao lekar u vojnom sanitetu u Beogradu.

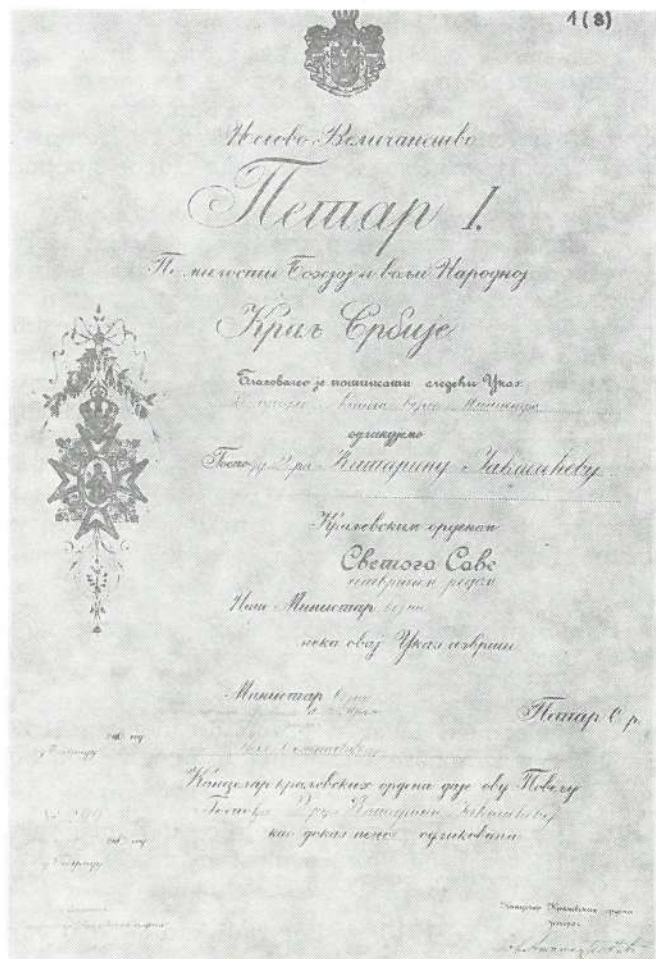
Dr Marija Vučetić-Prita, opštinski lekar u Beogradu tokom 1912—1913. godine, a istovremeno zamenjuje svoga supruga dr Nikolu Vučetića koji je na frontu.

Dr Ljubica Đurić, tokom 1912—1913. godine radi kao lekar u Opštoj državnoj bolnici u Beogradu.

Dr Marija Fjodorovna Siebold, sanitetski oficir 1912—1913. godine u srpskom vojnom sanitetu.

Dr Katarina Jakšić, lekar u Sarajevu, dolazi kao dobrovoljac u Srbiju. Raspoređena je u Rezervnu vojnu bolnicu u Kragujevcu gde radi tokom 1912—1913. godine (slika 8).

Dr Neda Jovanović, upravnik Rezervne vojne bolnice u Čupriji 1912. godine, premeštena za upravnika Okružne militarizovane bolnice u Jagodini, jedini je lekar u gradu, u isto vreme obavlja dužnost sreskog i železničkog lekara 1913. godine (slika 9, 10 i 11).

Slika 8. — Orden Svetog Save IV reda dr Katarini Jakšić za zasluge u balkanskim ratovima.

Dr Stanislava Jovović, upravnik Stalne vojne bolnice u Beogradu, upravnik Rezervne vojne bolnice u Užicu, a 1913. ponovo upravnik Stalne vojne bolnice u Beogradu.

Dr Darinka Krstić, tokom 1912—1913. godine lekar Opštinske ambulante u Beogradu.

Dr Draga Ljočić, tokom 1912—1913. godine lekar u Bolnici »Nikole Spasića« u Beogradu i lekar Opštinske ambulante za građanstvo i sirotinju, kao i lekar Fabrike duvana i šibica.

Dr Vera Marković, tokom 1912. upravnik je i jedini lekar XII rezervne bolnice. Od maja 1913. godine lekar Opšte vojne bolnice u Beogradu.

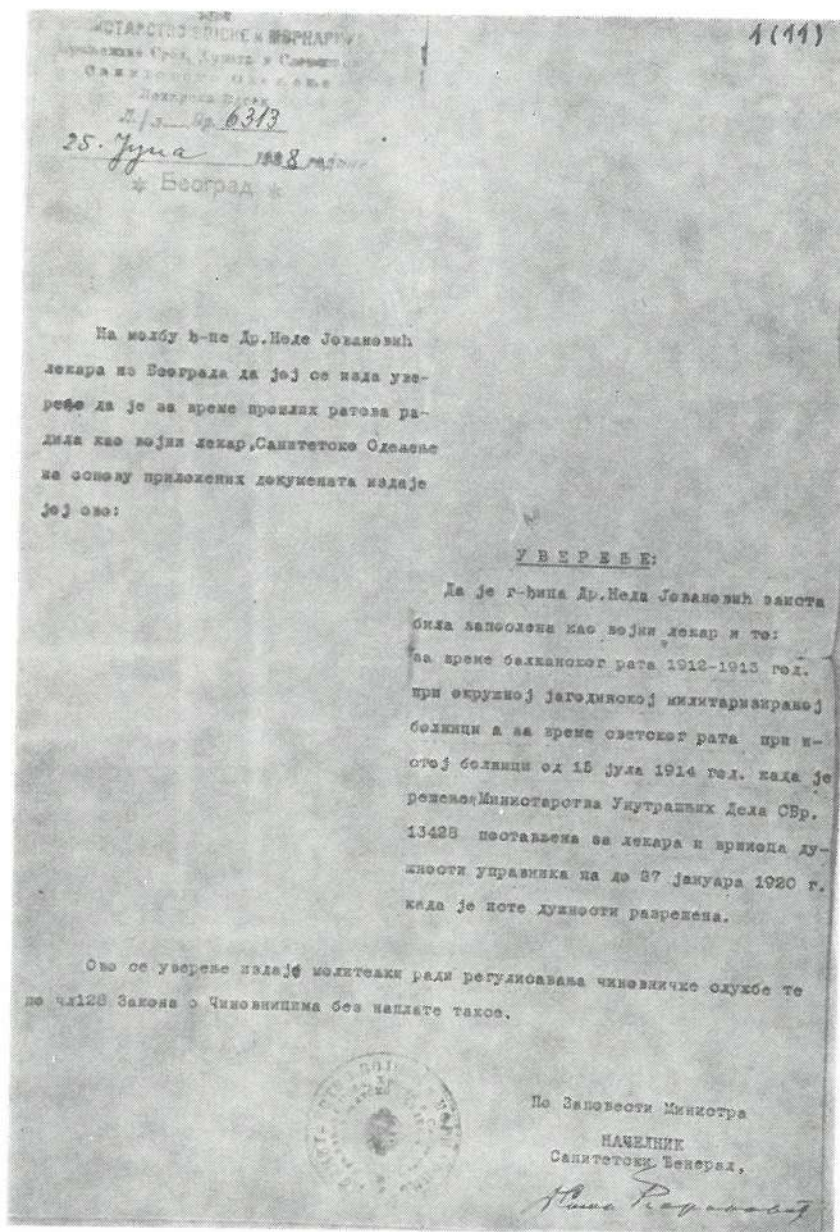
Dr Slavka Mihailović-Klisić, tokom 1912—1913. godine upravnik Rezervne vojne bolnice u Nišu.

Slika 9. — Dr Neda Jovanović (1886—1973), učesnica u ratovima 1912—1918.

Slika 10. — Diploma dr Nede Jovanović iz Rima.

Slika 11. — Uverenje dr Nede Jovanović.

Dr Radmila Milošević, tokom 1912—1913. godine lekar Hirurškog odeljenja Opšte državne bolnice u Beogradu.

Dr Natalija Nikolajević-Davidović, tokom 1912—1913. godine lekar Opštinske ambulante u Beogradu.

Dr Jelena Popadić, upravnik Rezervne vojne bolnice u Aleksincu i jedini sreski lekar u okruzima moravičkom i aleksinačkom (slika 12).

Slika 12. — Dr Jelena Popadić (1886—1920), učesnica u ratovima 1912—1918.

Slika 13. — Dr Nadežda Stanojević (rod. 1887. g.), najstarija živa lekarka u nas, prvi specijalista pedijatar.

Dr Nadežda Stanojević tokom 1912—1913. upravnik i jedini lekar Rezervne vojne bolnice i grada Pirota (slike 13, 14 i 15).

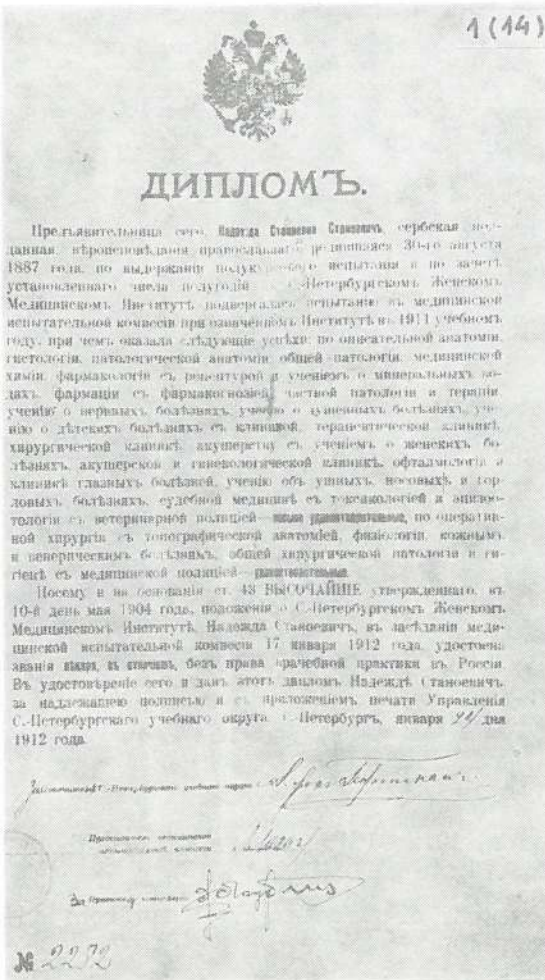
Dr Desanka Stojiljković, asistent dr Subotića na Hirurškom odeljenju Opšte državne bolnice u Beogradu.

Dr Staka Čubrilović, dolazi iz Sarajeva kao dobrovoljac u Srbiju i dobija raspored za lekara Rezervne vojne bolnice u Kragujevcu tokom 1912—1913. godine.

Dr Evica Haljecka, tokom 1912—1913. godine bila u Rezervnoj vojnoj bolnici u Nišu.

Iz navedenih podataka o dužnostima žena-lekara u toku balkanskih ratova dobijamo jasniju sliku o njihovoj dragocenoj pomoći našem sanitetu. Tada se nije poštovao princip imunizacije pre izbijanja epidemije. Kolera je izbila u bugarskoj vojsci. Iako se znalo da je zaraza trupa došla od vode iz Bregalnice, nisu preduzete mere da se voda dezinfikuje. Tako se epidemija prenela i u ostale krajeve Srbije i dobila nesagledive posledice.

Žene-lekari su odigrale odlučujuću ulogu u suzbijanju ove epidemije, upravo zbog položaja koje su zauzimale. Uopšte, rad po rezervnim voj-

Slika 14. — Diploma dr Nađeđe Stanojević iz Petrograda.

Slika 15. — Dr Nadežda Stanojević vrši ekshumaciju leša da bi utvrdila uzrok smrti, za vreme I svetskog rata, u okolini Užica, 1914. godine.

nim bolnicama, izvan pruge Beograd-Bitolj, bio je težak i mukotrpan. Osim toga, žene-lekari u rezervnim vojnim bolnicama obavljale su i hirurške intervencije, lečile obolele, vršile obdukcije i ekspertize leševa. Materijalna oprema bolnica po unutrašnjosti zemlje bila je loša, ali treba odati dužno priznanje Društvu srpskog Crvenog krsta koje se pokazalo izvanrednim u snabdevanju bolnica i tako opravdalo svoje postojanje u toku ovih ratova.

Ove samopregorne žene-lekari stekle su izuzetne zasluge za srpski sanitet u tom teškom periodu naše istorije. Međutim, vreme u kome su radile i patrijarhalna sredina u kojoj su živеле učinili su da se o njima do danas malo pisalo i znalo.

Prvi svetski rat (1914—1918)

Iscrpljena u balkanskim ratovima (1912—1913), srpska vojska je ušla u prvi svetski rat vojnički i sanitetski nespremna. Ratnoj bedi pridružila se i epidemija pegavca. U borbi za goli opstanak, stanovništvo se povlačilo pred zarazom i neprijateljem u bezbednije krajeve i doprinosilo da se pegavac raznese i zahvati celu Srbiju.

Naš sanitet je I svetski rat zatekao sa svega 450 lekara, uključujući vojne i civilne, kao i žene-lekare. Na 500.000 mobilisanih vojnika tako mali broj lekara nije poznat u novijoj vojnoj istoriji, a čemu treba dodati i brigu za oko 4.500.000 stanovništva. Oskudicu sanitetskog kadra u ovom ratu donekle su popunili stari lekari (200 lekara i 500 školovanih sestara).

Pored brojnih naših žena-lekara (oko 40), u ovom ratu se pojavljuju i inostrane lekarke kao dobrovoljci u srpskoj vojsci. Motivi njihovog dolaska su bili različiti i uslovljeni većim brojem faktora, objektivnih i subjektivnih.

Ovde treba istaći mnogobrojne bolnice škotskih žena na čelu s lekar-kama, čiji su celokupan sastav činile samo žene, od šofera do lekara. Na frontu su u prvim borbenim redovima, izvlače ranjenike s bojnog polja, prevoze u bolnice, gde im se ukazuje stručna lekarska pomoć.

Isto tako, engleske žene još na početku rata osnovale su u Londonu društvo »Srpski potporni fond«, a u Edinburgu »Društvo škotskih žena« koja su sakupljala sanitetski materijal i upućivala žene-lekare i bolničarke na dobrovoljan rad u Srbiju. Ono što su te neustrašive žene učinile tokom rata u našem sanitetu, u doba kada je pegavac kosio, prevazilazi sva očekivanja. Među dragocnim zapisima koje su ostavile pomenućemo samo knjigu Lady E. Hutton: »With a womens Unit in Serbia«, objavljenu 1928. u Londonu. Na 300 strana, u 23 poglavlja opisala je burne ratne događaje i lične doživljaje na Solunskom frontu i u Srbiji i ostavila potomstvu dragocene podatke o našem ratnom naporu.

Od pegavca su 1914—1915. godine stradale: dr Selma Eliasberg, dr Eva Mitnicka i dr Elisabeth Ross, a od posledica rata legendarna dr Elsie Inglis (slika 16). Preživle sve strahote rata su: dr Emsli Hutton (slika 17), dr Hanna Hirszfeldowa (slika 18), dr Eleonora Soltau, dr Ibroy, dr Niell,

Slika 16. — Dr Elsie Inglis (1864—1916).

Slika 17. — Lady dr Emsli Hutton na Solunskom frontu.

Slika 18. — Dr Hanna Hirszfildowa, supruga prof. dr Ludwiga, učesnica u ratu 1914—1918.

dr Taylor, dr Hutchison, dr Catherine Stuart McFellow, dr Rosalie Morton i mnoge druge koje su bile oličene vojničkih vrlina i istovremeno stručnih sposobnosti.

Naše žene-lekari, učesnice ovog rata, imale su odvažnost heroja, jer se opštoj bedi pridružila epidemija pegavca koja je uzimala katastrofalne razmere. Samo 1914—1915. g. u Srbiji je od pegavca umrlo oko 135.000 ljudi. Međutim, naši lekari, učesnici ratova, pisali su o stranim ženama-lekarima, ali se nijedan, na žalost, nije podrobnije zadržao i na učešću naših lekarki, mada su radile ravnopravno i požrtvovano, a neke od njih platile životom svoj doprinos srpskom sanitetu. Naše lekarke se samo pominju u opštim izveštajima brojčano, često netačno, čak i bez navođenja imena, odgovornih položaja na kojima su se nalazile u toku rata, a bile su, osim onih u vojnom sanitetu, upravnice rezervnih vojnih bolnica po unutrašnjosti Srbije, prepunih obolelima i ranjenima. U tom užasu gladi, bede i smrti radile su samopregalački i znalčki. Vršile su depedikulaciju i dezinfekciju kako bi bolnice oslobodile vašiju. Improvizovale su kupatila i parni dezinfekcioni aparat od lokomobile vršalice koji je uz upotrebu naftalina pokazao izvrsno dejstvo. Upotrebljavale su i dezinfekciono »srpsko bure«. Onde gde je bilo uslova, u borbi protiv pegavca pristupale se rigoroznoj depedikulaciji pomoću parnog dezinfekcionog aparata, postavljenog uz kupatilo, koje je imalo tri prostorije, sa odvojenim ulazom i izlazom. U prvoj je bolesnik svlačivši se šišan, odelo je u naročitim vrećicama stavljeno u dezinfekcioni aparat, kosa se spaljivala. Bolesnik se u kupatilu okupao i celo telo mu je mazano petrolom ili naftalinom rastvorenim u benzin. Zatim je prebacivan u bolnicu. Umrli vojnici su zamotavani u čaršave natopljene u sublimat, prenošeni u mrtvačnicu, odakle su u plehom postavljenim kolima prenošeni i sahranjivani na groblje. Nije zato čudo što su samo tri naše i četiri inostrane lekarke, oko kojih su umirali oboleli i mogućnost da se inficiraju bila stalno prisutna, ostale neustrašive do kraja, kada su i same podlegle opakoj bolesti.

Neke od njih prešle su s vojskom Albaniju, kada je na Krf od 500.000 vojnika stiglo samo 100.000. U toj »jedinствenoj seobi u svom rodu«, kako profesor Ludwig Hirszfild opisuje strahovito povlačenje, mnoge žene-lekari uprkos svim strahotama preživele su užas rata. Ograničen prostor nam ne dozvoljava da se na njima pojedinačno zadržavamo, zato ćemo ih samo nabrojati:

U ratovima 1912—1918. godine stradale su: dr Draginja Babić, dr Zorka Brkić-Popović, dr Darinka Klein-Maletić i dr Jelena Popadić.

U ratovima su učestvovala i lekarke koje žive u Beogradu: dr Božana Bartoš, dr Boginja Barjaktarević, dr Ana Brkić-Milijanović, dr Ljubica Brkić (slika 19), dr Natalija Davidović-Nikolajević, dr Ljubica Đurić-Gođevac, dr Marija Fjodorovna-Siebold, dr Angelina Jakšić, dr Darinka Krstić, dr Draga Ljočić, dr Slavka Mihailović-Klisić, dr Marija Pavlović, dr Marija Prita-Vučetić, dr Mileva Pušibrk, dr Nadežda Stanojević, dr Desanka Stojiljković i dr Aleksandra Šumkova.

Van Beograda žive ove učesnice: dr Mira Guči-Andelković (Skoplje), dr Katarina Baldin-Mecer (Čačak), dr Ema de Virdis (Préilovica), dr Vila

Jamiš (Šabac), dr Neda Jovanović (Niš), dr Desanka Kokotović (Prije-
polje), dr Sofija Lješević (Požarevac), dr Draga Matić (Svilajnac), dr Erna
de Mersi Verdie (Negotin), dr Leposlava Miljković (Leskovac), dr Sara
Najdić (Tetovo), dr Sara Scherson (Kragujevac).

Slika 19. — Dr Ljubica Brkić
(1884—1973), učesnica u ratu
1914—1918.

Van Srbije žive: dr Katica Jakšić-Radulaški i dr Staka Čubrilović (obe iz
Sarajeva).

Zajedno sa gore navedenim stranim ženama-lekarima ušle su sve
u istoriju srpskog saniteta, a njihov samopregalački, visokostručan i po-
žrtvovan rad ostaje trajno prisutan u istoriji zdravstvene kulture jugo-
slovenskih naroda.

Narodnooslobodilački rat (1941—1945)

U ovom ratu jugoslovenske žene-lekari, za razliku od svojih prethodnica
iz ranijih ratova (1876—1918), nisu bile obuhvaćene mobilizacijom. Ti
ratovi su, po svom karakteru, bili različiti, prvi frontalni, a drugi — osim
pred kraj rata — partizanski bez klasične pozadine. Samim time i uslovi
u kojima su radile žene-lekari bili su drukčiji. Ali, i društveno-politički
odnosi bili su izmenjeni. U vremenskom razdoblju između ovih ratova
(koje nije malo) učinjeno je mnogo na izmeni položaja žene u našem
društvu. U tom periodu narastao je u celom svetu pokret žena za njihovu
društveno-političku emancipaciju, u sklopu opšteg demokratskog pokre-
ta. Taj činilac, kao i veći broj žena-lekara (500 uoči drugog svetskog
rata) bio je odlučujući za veliki odziv lekarki u partizansku vojsku, u
koju lekarke komunisti ulaze ne samo s ciljevima nacionalnog, već i
socijalnog oslobođenja.

Isto tako, španski građanski rat (1936—1939) ukazao je njegovim učesni-
cima (među kojima su bile i tri jugoslovenske lekarke: dr Nada Dimitri-
jević-Nešković, dr Dobrila Mezić-Šiljak i dr Adela Bohunicka) na važ-
nost borbenog morala, odnosa čoveka prema ratu, smislu njegovog po-
stojanja u kataklizmi rata i, kao najbitnijem, odnosu među ljudima.

Lekarski sindikat uoči drugog svetskog rata postao je politička tribina
mnogim istaknutim lekarima antifašistima. Od žena-lekara u tom pe-

riodu naročito se ističe dr Nada Dimitrijević-Nešković (poginula za vreme
bombardovanja Beograda 6. aprila 1941), kao i studenti medicine Vera
Gucunja-Vrebalov i Kornelija Sonde.

Među studentkinjama medicine koje aktivno učestvuju u pripremama
za borbu protiv fašizma, a neke prolaze kroz sanitetske i streljačke kur-
seve, pomenimo samo neke: Berta Bergman, Stanojka Đurić, Irina Kne-
žević, Milica Kun-Band, Vidosava Nikolić-Janković, Julka Mešterović,
Klara First, Ruža Francetić, Svetlana Pantelić-Marinković, Ružica Rip,
Anica Rotdajč i Božena Serenc. Zbog slobodarskih ideja neke su zatva-
rane i više puta osuđivane, kao: Ivanka Muačević-Nikoliš (ubijena u Zag-
rebu 1942) (slika 20) i Vera Kušec-Pavlović koja je posle rata kao lekar
proizvedena u čin san. ppukovnika; nosilac je »Partizanske spomenice
1941«.

Slika 20. — Dr Ivanka Muačević-
Nikoliš, stradala u Zagrebu.

Na početku ustanka 1941. godine 37 jugoslovenskih žena-lekara stupa
dobrovoljno u NOV, a postavljane su za rukovodiocice u sanitetu, uprav-
nike bolnica i sanitetske referente.

Tako su sanitetski referenti 1941. bile: dr Julka Mešterović u posavskom
odredu; dr Stanojka Đurić u valjevskom odredu; dr Ružica Rip u kom-
skom odredu; dr Slava Očko-Četković u ličkoj grupi odreda; dr Danica
Perović, sanitetski referent operativnog štaba za Bosansku krajinu.

Na dužnosti upravnika bolnice bile su: dr Saša Božović (slika 21), dr Frida
Gutman (slika 22), dr Irina Knežević, dr Sidonija Lipman, dr Olga Mi-
lošević, dr Margita Hercl, dr Roza Hadživuković i dr Roza Pappo (slika 23).

Slika 21. — San. puk. dr Saša Božović.

Slika 22. — Dr Frida Gutman, stradala 1944.

Slika 23. — Prof. dr Roza Papo, jedina žena-general u periodu 1876—1975. na tlu današnje Jugoslavije.

Slika 24. — San. puk. prim. dr Pavla Jerina-Lah.

Slika 25. — Dr Ružica Rip, stradala 1942.

Slika 26. — Dr Lota Ejđus, stradala oktobra 1941.

Slika 27. — San. ppk. dr Zora Steiner.

Slika 28. — Dr Ljuba Nojman, stradala 1943.

Lekarke dr Božena Ravnihar, dr Damjana Bebler, dr Franja Bojč-Bidovec, dr Pavla Jerina-Lah (slika 24), dr Božena Serenc i dr Ruža Šegedin nalazile su se u Ljubljani među organizatorima za tajni smeštaj i lečenje

partizanskih ranjenika i bolesnika u zdravstvenim ustanovama grada od početka ustanka do proleća 1942. godine.

Žene-lekari Jevrejke, čije je učešće u NOR-u značajno, uključivale su se na samom početku ustanka. To su bile: dr Roza Papo, dr Ružica Rip (slika 25), dr Berta Bergman, dr Frida Gutman, dr Lota Ejduš (slika 26), dr Rakela Mičić-Levi, dr Sidonija Lipman, dr Klara First, dr Ema Holik, dr Margita Hercl i dr Anica Rotdajč. Druga grupa je stupila iz ekipe za endemski sifilis: dr Zora Steiner (slika 27), dr Marija Schlesinger, dr Klara Fischer i dr Ljuba Nojman (slika 28). Bilo ih je i sa teritorije Dalmacije iz logora na Rabu, gde su ranije uključene u pokret.

Veliki broj žena-lekara preživeo je sve strahote rata u prvim borbenim redovima. Davale su sve svoje umne i fizičke sposobnosti u mukotrpnom, neprekidnom lekarskom radu u improvizovanim bolnicama, tajnim i podzemnim skloništim za teške i nepokretne ranjenike, u pokretnim hirurškim ekipama na samom frontu, među ranjenicima i obolelim od tifusa. Svoje obaveze, pod neopisivo teškim uslovima, ispunjavale su uspešno i kao disciplinovani borci u streljačkom stroju.

Mnoge od njih su se nalazile ili se i sada nalaze na odgovornim dužnostima kao rukovodioci vojnog i civilnog saniteta ili kao poznati specijalisti raznih grana medicinske nauke i eminentni stručnjaci. Nekoliko ih je dobilo najviša odlikovanja, kao: načelnik Klinike za zarazne bolesti

Slika 29. — San. puk. dr Danica Perović.

VMA prof. dr Roza Papo, prva žena general sanitetske službe JNA; načelnik Klinike za onkologiju Medicinskog fakulteta u Ljubljani prof. dr Božena Ravnihar, potpukovnik sanitetske službe i dobitnik nagrade AVNOJ-a 1974. za naučna dostignuća na polju onkologije; sanitetski pukovnici: dr Saša Božović, dr Danica Perović i dr Irina Knežević; prim. dr Pavla Jerina-Lah, čije je delo organizacija službe transfuzije krvi u Jugoslaviji i sanitetu JNA, predsednik je Sekcije za partizansko zdravstvo Slovenskog zdravniškog društva.

Od 37 žena-lekara koliko ih je stupilo u NOR 1941. g. 11 je nosilaca »Partizanske spomenice 1941«: dr Saša Božović, dr Stanojka Đurić, dr Pavla Jerina-Lah, dr Irina Knežević, dr Julka Mešterović, dr Olga Milošević, dr Roza Papo, dr Danica Perović (slika 29), dr Božena Ravnihar, dr Slava Očko-Četković i dr Ruža Šegedin.

Prema podacima koje smo našli u dokumentima Odseka za istoriju vojnog saniteta Instituta za vojnomedicinsku dokumentaciju u Beogradu u toku NOR-a učestvovala su 173 žene-lekara.

Svakako da postoji značajna razlika među ženama-lekarima u odnosu na vreme stupanja u NOR:

- a) Žene-lekari koje su dobrovoljno stupile u NOR od početka ustanka do kapitulacije Italije (8. septembar 1943);
- b) Žene-lekari koje su stupile dobrovoljno u NOR posle kapitulacije Italije;
- c) Žene-lekari koje su bile obuhvaćene opštom mobilizacijom, prilikom konačnog oslobođenja zemlje.

Druga podela bi se odnosila na njihovu pripadnost NOV-i, odnosno NOP-u, tj. da li su aktivno učestvovala u partizanskim odredima ili su pomagale pokret u pozadini.

Isto tako, važni su motivi koji su rukovodili žene-lekare da stupe u NOV:

- a) Žene-lekari komunisti, još u toku medicinskih studija su zatvarane, a neke i osuđivane, pripadale su pokretu još pre drugog svetskog rata;
- b) Žene-lekari naprednih ideja koje dobrovoljno na početku ustanka pristupaju pokretu, kao jedinom pozitivnom rešenju;
- c) Žene-lekari koje su tokom rata mobilisane u raznim krajevima zemlje, kao pomoć nedovoljnom broju lekara u partizanskim odredima;
- d) Žene-lekari obuhvaćene opštom mobilizacijom prilikom reorganizacije sanitetske službe oslobođenjem naše zemlje.

U lečenju i zbrinjavanju ranjenika i bolesnika ove lekarke su pokazale stručnost, izuzetnu snalažljivost i požrtvovanost, ali se ne sme zaboraviti ni njihovo učešće u stvaranju specifične organizacije sanitetske službe, prilagođene uslovima partizanskog rata, kao i uloga u postavljanju nove doktrine ratne medicine uslovljene materijalnim i borbenim prilikama.

Na kraju ovog kratkog osvrtu, povodom Međunarodne godine žena, pokušali smo da osvetlimo prvi put u našoj istoriji zdravstvene kulture (i došli do rezultata koje smo rezimirali) ukupan doprinos žena-lekara u ratovima u periodu 1876—1945. na tlu Jugoslavije, u vremenu sačinjenom od bezbroj individualnih drama, kome je i naša historiografija ostala dužna do danas. Jer osim spoljnog neprijatelja, žene-lekari se okreću sebi, svojim unutrašnjim bićima, što se javljaju prizvane bolešću. Neugledne bolnice postaju pozornice na kojima se odigrava velika tema bolesti kao oblika postojanja, izazvanog oblika, u kojem se istine i neistine života vide drukčije, čistije i jasnije.

Tim ženama, istinskim herojima u sudbonosnim danima naše istorije bilo je potrebno odati dužno poštovanje. Njihov primer treba da bude podstrek budućim mladim generacijama, s obzirom na savremene vaspitne ciljeve koji se žele postići u obučavanju i vaspitanju mladog lekarskog kadra, a naročito u njegovim pripremama za opštenarodnu odbranu.

Beleške

Korišćen je veoma obiman (920 bibliografskih jedinica) izvorni arhivski materijal, a ostala dokumenta rasvetljavali kritičnije podacima iz primarnih akata.

Kao dodatak uz tezu obrađene su biografije 197 žena-lekara učesnica ratova 1876—1945. na tlu današnje Jugoslavije.

Kao primarni izvori korišćeni su:

ARHIVSKA GRADA

I — *Arhiv Vojno-istorijskog instituta u Beogradu, Arhiva Srpskog ministarstva vojske, Sanitetsko odeljenje 1910—1912, Ratna arhiva balkanskih ratova 1912—1913*: Dok. knji. 14, br. 5; knj. 15, br. 4; knj. 15, br. 7; knj. 16, br. 5; knj. 19, br. 10; knj. 19, br. 23; knj. 20, br. 17; knj. 20, br. 25; knj. 21, br. 9; knj. 21, br. 21; knj. 22, br. 13; knj. 22, br. 18; knj. 22, br. 38; knj. 26, br. 23; knj. 26, br. 57; knj. 43, br. 18; knj. 46, br. 10; knj. 46, br. 17; knj. 48, br. 5; knj. 48, br. 8; knj. 50, br. 20; knj. 52, br. 3; knj. 51, br. 22; knj. 51, br. 24; knj. 51, br. 27; knj. 57, br. 7—8; knj. 57, br. 25; knj. 57, br. 35.

Ratna arhiva prvog svetskog rata (1914—1918): Dos. br. 2, k. 70; br. 19, k. 60; br. 19, k. 60; br. 3, k. 61; br. 1, k. 104; br. 3, 4, k. 178; k. 60, br. 16—32 dok. iz 1914—1915; k. 119, 81 dok. iz 1916—1918.

Arhiv srpskog Crvenog krsta, izveštaji od maja 1916. do kraja rata.

II — *Istorijski arhiv Beograda*: Spisi lekarske komore u Beogradu, Lekarska komora za Srbiju, Vojvodinu i Srem. (Sva došijea žena-lekara).

III — *Institut za vojno-medicinsku dokumentaciju, Odsek za istoriju vojnog saniteta*: Državni sekretarijat za narodnu odbranu, Sanitetska služba, Zbornici dokumenata i podataka u narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda: Knjiga 1: Sanitetsko odeljenje Vrhovnog štaba, Sanitetska misija u Italiji: 1, 2, 3, 4. i 5. korpusa; br. dok. 17, 18, 29, 33, 37, 43, 52, 55, 138, 143, 146, 150, 152, 222, 232, 245; 1952, Beograd; Knjiga 2: Hrvatska, Slavonija i Slovenija od 1941—1945; br. dok. 14, 46, 55, 61, 64, 80, 98, 101, 102, 106, 112, 114, 115, 128, 203, 223; 1952; Knjiga 3: VI korpus NOVJ: br. dok. 5, 6, 11, 45, 51, 59, 60, 67, 80, 169, 180, 214, 219, 240, 255, 266, 308, 321, 336; 1967; Knjiga 4:

VIII korpus NOVJ: br. dok. 35, 146, 160, 199, 200, 221, 227, 287; 1967; Knjiga 5: Sanitetska služba Glavnog štaba Hrvatske i X korpusa u 1942. do 1945. godine: br. dok. 31, 43, 45, 46, 52, 54, 57, 75, 102, 104, 133, 134, 137, 139; 1967; Knjiga 6: Sanitetska služba IV i VI korpusa NOVJ od 1942—1945. godine, br. dok. 1, 7, 10, 11, 27, 62, 79, 86, 109, 114; 1967; Knjiga 7: Sanitetska služba I jugoslovenske armije od januara do maja 1945, br. dok. 168; 1967; Knjiga 8: Sanitetska služba I jugoslovenske armije u završnim operacijama u aprilu—maju 1945. godine; 1967; Knjiga 9: Sanitetska služba Glavnog štaba Vojvodine, XII korpus NOVJ, III jugoslovenske armije od 1943—1945. br. dok. 47, 50, 60, 79; 1967; Knjiga 10: III korpus NOVJ (1943—1945) i V korpus NOVJ (1941—1. jun 1944), br. dok. 39, 227, 312, 370, 383, 384; 1967; Knjiga 11: V korpus NOVJ od 1. jula 1944. do 8. juna 1945. br. dok. 34, 100, 102, 219, 257, 265, 323, 407; 1968; Knjiga 12: Sanitetska služba Vrhovnog štaba NOV i POJ Jugoslavije od 1941—1945, br. dok. 8, 11, 39, 47, 139, 157, 158, 162, 170, 285; 1969.

PORODIČNE ARHIVE ŽENA-LEKARA (Za period 1912—1918)

Dragocene zbirke originalnih dokumenata — Srpske vrhovne komande, Sanitetskog odeljenja Ministarstva unutrašnjih dela, Sanitetskog odeljenja Ministarstva vojske iz ratnog perioda 1912—1921, sve do likvidacije i naučne obrade ratnih povreda i oboljenja koja se odnose na žene-lekare, učesnice balkanskih i prvog svetskog rata, a omogućili su nam potpunu rekonstrukciju događaja.

OBJAVLJENA POLITIČKA DOKUMENTACIJA (Za period 1912—1945)

Veliki rat Srbije za oslobodenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, Zbirka dokumenata objavljena u 31 knjizi 1929—1939, u izdanju Glavnog generalštaba, Istorijskog odeljenja u Beogradu; Španija 1936—1939, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom građanskom ratu. Pišu učesnici. Urednici: Veljko Begović, Čedo Kapor, Veljko Kovačević, dr Gojko Nikoliš, Vojo Todorović, Knj. 1—5, VIZ, 1971, Beograd; Knjiga 1, str. 303—330; 410—419; Knjiga 2, str. 492—524; Knjiga 3, str. 126—137; 198—220; Knjiga 4, str. 156—163; 193—202, 319—324; Knjiga 5, str. 7—31; 192—201; 236—239; 309—319; 448—451; Učesnici žene-lekari: dr Adela Bohunicka (st. 511), dr Nada Dimitrijević-Nešković (str. 519) i dr Dobrila Šiljak-Mezić (str. 546); Strugar V.: Rat i revolucija naroda Jugoslavije 1941—1945, Vojno-istorijski institut, Beograd, 1962, 1—474 (ova knjiga nam je služila kao vodilja, jer je najsažetije prikazan NOB u Jugoslaviji, a izvori za nju su fondovi arhive Vojno-istorijskog instituta u Beogradu, sva izdanja tog Instituta o NOB, razni neobjavljeni radovi Instituta, predratna i ratna štampa, Enciklopedija Jugoslavije, Vojna enciklopedija, veliki broj članaka i monografija, kao i više dela inostranih pisaca).

STRUČNE PUBLIKACIJE (Za period 1941—1945)

Nikoliš G.: Razvoj sanitetske službe u našoj armiji, VIZ, 1947 (ova knjiga nam je služila kao vodilja, jer je najsažetije izneta sanitetska služba u NOR-u, a pisana je na temelju ličnih iskustava i posmatranja pisca koji je u toku rata bio načelnik saniteta Vrhovnog štaba NOV i POJ); Dragić Đ.: Sanitetska služba u partizanskim uslovima ratovanja, III, VIZ, 1965; Žarković G.: Historija sanitetske službe NOV i POJ u Slavoniji, HIS, 1968; Mešterović Julka: Lekarev dnevnik. Ratna prošlost naših naroda, VIZ, 85, 1968; Romano J.: Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941—1945, Žrtve fašističkog terora i učesnici u NOR-u, JIM, 2, 1—263, 1973; Pavla Jerina-Lah: Zdravstveni delavci Slovenije za časa

narodnoosvobodilne borbe, Zdravniški matični odbor osvobodilne fronte, 1941—1945, 1—75, 1975.

POPISNICI BIOGRAFIJA LEKARA

Instituta za vojno-medicinsku dokumentaciju, Odsek za istoriju vojnog saniteta: Godina 1941. — 37 žena lekara učesnica rata; Godina 1942. — 13 žena-lekara; Godina 1943. — 29 žena-lekara; Godina 1944. — 66 žena-lekara; Godina 1945. — 28 žena-lekara (u ovoj godini navedene su samo one lekarko koje se vode u popisniku OZIVS, IZVMD, mada je oslobođenjem zemlje opštom mobilizacijom obuhvaćen veliki broj i žena-lekara.

HRONIKE

O radu sanitetske službe u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945; — Sveska I: Hrvatska-Slavonija, 1—293; 1966, 1—67, 68—82, 82—90; 138—146; Sveska II: Hrvatska-Lika, Kordun, Banija, Gorski Kotar, Žumberak, Istra, Moslavina i Hrvatsko Zagorje, 1—779, 1966; str. 323—335; 364—374; 375—388; 397—415; 424—435; 436—451; 471—479; 534—540; 553—566; 607—613; 614—635; Sveska III: Hrvatska-Dalmacija, 1—310; 1967; str. 1—105; 119—124; 281—310; Sveska IV: Srbija, 1—266, 1967; str. 1—19; 23—25; 46—64; 64—69; 66—84; 85—94; 98—188; Sveska V: Srbija, 1—280, 1967; str. 1—6; 83—90; 146—155; 157—159; 229—267; 274—280; Sveska VI: Srbija, Vojvodina, 1—254, 1967; str. 1—13; 17—27; 43—47; 92—103; 217—219; 220—222; Sveska VII: Bosna i Hercegovina, 1—363, 1967; str. 8—93; 114—116; 117—130; 158—161; 162—165; 172—173; 206—217; 218—247; 248—253; 256—261; 262—264; Sveska VIII: Bosna i Hercegovina, 1—354, 1967; str. 1—82; 87—108; 164—167; 266—275; Sveska IX: Crna Gora, Sutjeska i Makedonija, 1—312, 1967; str. 1—21; 24—36; 46—52; 53—95; 96—98; 99—109; 163—167; 197—224; 240—248; 263—273; Sveska X: Slovenija, 1—294, 1967; str. 1—49; 77—105, 149—153; 177—193; 254—282; Sveska XI: Slovenija, 1—631, 1967; str. 319—325; 325—342; 372—376.

STARI ČASOPISI za period 1876—1945. godine; Publikacije stranih lekara za period 1912—1918. godine; Brojna literatura za period 1876—1945.

PARTICIPATION OF WOMEN-DOCTORS IN WARS FROM 1876 TO 1945 ON THE GROUNDS OF TODAY'S YUGOSLAVIA

Vera GAVRILOVIĆ

Medical personnel played a prominent role in wars that took place from 1876 to 1945. Among these medical personnel, a very important place is occupied by women-doctors who, by their own expert knowledge and endeavour, helped the army medical corps to take care wounded and sick soldiers, to suppress epidemics, and to take care of civilians.

So far this topic has not been dealt with in its entirety. There is a considerable number of written records, but the subject deserves to be dealt with specifically, because even a casual analysis of the participation of women-doctors in the history of wars for the liberation of our country during the period from 1876 to 1945 points out their enormous contribution to the struggle of our peoples as well as to their very important role in our medical services. Despite these facts, the ratio between what women-doctors

have done, and what has been said or recorded about their actions is simply amazingly inappropriate. Therefore, the purpose of our investigations is to throw as much light as possible upon this still insufficiently dealt with section of the history of our Medical Corps, and thus, to some extent, correct the injustice done to the women-doctors, real heroes in the fateful days of our history, to prevent their deeds from being forgotten, and to use the information compiled through our work for filling up the gap in this part of our historiography, both in official papers and in works of literature.

During the Balkan wars — 1912 to 1913 — twenty one women-doctors were very active. Some of them served in the Army Medical Corps, while the others were heads of Auxiliary Army Hospitals, being, at the same time, the only medical officers serving in one or more districts of Serbia.

During the World War I — 1914 to 1918 — in addition to our women-doctors, there were also women-doctors from abroad. Their presence on our fronts was a token of help and support to our peoples who passed through difficult days and trials, and lost many hundreds of thousands of human lives for freedom and unification.

In the World War II — 1941 to 1945 — the participation of Yugoslav women-doctors in the Partisan Medical Corps was very considerable from the very beginning of the uprising in 1941. At that time, thirty-seven women-doctors voluntarily joined the People's Liberation War (NOR). This considerably alleviated the shortage of doctors in the armed forces. By the end of war, the number of women-doctors had risen to 173.

In investigating the period from 1876 to 1918, the purpose was to throw more light upon the so-far incompletely known role of women-doctors during that difficult period of our history. Although a great number of historical papers has been preserved, a complete reconstruction of events involving women-doctors was possible only through an analysis of family papers of the women-doctors concerned, thanks to well preserved original documents of the Medical Corps of the former Serbian Ministry of War, and the Ministry of Interior, as well as those of the former Serbian Supreme Headquarters, all these documents pertaining to the period of our investigations. Considerable assistance was provided by old periodicals, medical papers, published political documents, as well as scientific papers of our doctors, and doctors from abroad, who took part in the wars between 1912 to 1918.

The purpose of discussing the period from 1941 to 1945 was to underline the importance of the part played by women-doctors during the People's Liberation War, and to give their contribution to the struggle of our peoples in a continuous course of events the place they fully deserve, and which has not been given to them so far either in this form or in this way. In carrying out our task, we used historical files of the Section for the History of the Army Medical Corps, the Institute for Military-Medical Documentation, where we studied all records of the Medical Services during the People's Liberation War; all chronicles dealing with the operations of the Medical Corps during the 1941—1945 war; biographies of doctors published by the Section for the History of the Army Medical Corps, political documents; various papers and books written by authors who took part in the war.

Finally, we would like to point out the abundance of the materials used in preparing this paper, as well as this author's critical approach to all these publications. We always endeavoured to rely upon original sources of information and subjected memoirs to critical studies based on information obtained from official papers. We would like to point out that the methodology of studying historiographical papers on military medical services during the period from 1876 to 1945 and on women-doctors is specific in more than one way, and that numerous obstacles were encountered in using the mass of official papers and documents.

In an attempt to review for the first time in this country the entire contribution of women-doctors in all wars waged from 1912 to 1945 on the territory of present day Yugoslavia, we would like to express our wish that their example should be an encouragement to future young generations, especially so in view of the modern educational aims to be achieved in the training and education of young medical personnel, particularly in their preparation for nation-wide defence.

OSNIVANJE I RAZVOJ NARODNIH APOTEKA U VRŠCU

Dragiša Ž. JANKULOV

Trideset godina od osnivanja prve javne apoteke u društvenoj svojini u Vršcu i u Vojvodini dovoljan je istorijski period da se na osnovu raspoloživih činjenica izvrši istraživanje i utvrdi društveni značaj ovog čina za dalji razvoj farmaceutske službe i zdravstvene uopšte.

Radikalne promene, kao posledica ukidanja privatnog vlasništva u apotekama, stvorile su preduslov za menjanje uslova rada i društvenih odnosa u apotekarskoj službi na području Vršca i u široj društvenoj zajednici.

Razvoj apotekarske službe povezan je s promenama u zdravstvu, odnosno u društvenim delatnostima čiji je ona deo.

Razvijenost apotekarske službe istovremeno je i pokazatelj životnog standarda stanovništva, posebno u oblasti zajedničke potrošnje, tako karakteristične za socijalnu politiku socijalističkog društva.

Međutim, razvoj apotekarske službe u širem smislu i posredno uslovljen je promenama u društvu uopšte: materijalnim mogućnostima društva, odnosno njegovom razvijenošću, visinom narodnog dohotka i njegove raspodele, promenama u društveno-ekonomskom sistemu, političkom strategijom društvenog razvoja, a naročito socijalnom politikom društva.

U isto vreme razvoj apotekarske službe na jednoj ograničenoj teritoriji, kao što je područje Vršca, sastavni je deo razvoja apotekarske službe u Vojvodini i celoj društvenoj zajednici, i to predstavlja vertikalnu dimenziju posmatranja. Horizontalni ugao posmatranja je povezanost razvoja apotekarske službe s razvojem zdravstva i društvenih delatnosti na području Vršca kao teritorijalnoj ekonomskoj i društvenoj zajednici čiji su svi sastavni elementi strukture i delatnosti međusobno povezani i zavisni kako u funkcionisanju tako i u razvoju.

Ovi i slični razlozi javljaju se kao ograničavajući činioci proučavanja razvoja apotekarske službe na području Vršca, zbog čega se ono treba svesti na podruštvljavanje, integraciju, organizaciju i funkcionisanje apotekarske službe u Vršcu u posleratnom periodu, jer proučavanje njenog razvoja povezanog sa društvenim razvojem područja Vršca, s jedne strane, i razvojem apotekarske delatnosti u našoj zemlji, s druge strane, prelazi okvire ove teme.

Ovako ograničeno istraživanje na mikronivou može doprineti širim sintezama o razvoju apotekarske delatnosti u nas. Tim pre, jer je zasnovano